

**Джерела
та біографічні
студії**

140 років Емському указу: у сприйнятті сучасників та оцінках істориків

Розкрито особливості сприйняття Емського указу українською громадськістю останньої чверті XIX ст., висвітлено оцінки істориків дорадянського та радянського періодів щодо впливу Указу 1876 р. на розвиток української культури, національний рух в українських губерніях Російської імперії.

Ключові слова: Російська імперія, Емський указ, цензура, антиукраїнська політика, М. Юзефович.

Александр Реєнт

140 лет Эмскому указу: в восприятии современников и оценках историков

Раскрыты особенности восприятия Эмского указа украинской общественностью последней четверти XIX в., показаны оценки историков досоветского и советского периодов относительно влиянию Указа 1876 года на развитие украинской культуры, национальное движение в украинских губерниях Российской империи.

Ключевые слова: Российская империя, Эмский указ, цензура, антиукраинская политика, Юзефович.

Alexander Reent

140 years Ems decree: the perception of contemporaries and historians estimates

The weakening of anti-Ukrainian censorship in the early 1870-ies gave a new impetus to the development of Ukrainian studies and new impetus to Ukrainian book publishing in general. It contributed to the further content development of the "Ukrainian question." In the first half of 1870 Kyiv became the real center of Ukrainian multi-faceted book publishing. In the 1870-ies several new publishing and lithograph houses appeared in Ukrainian county towns. It indicated the growth of Ukrainian book publishing.

The Ems decree which entered into force in 1876 made it impossible to implement the plans of the representatives of nationally conscious intelligentsia to publish in the Ukrainian language. Unable to legally protest against this act of censorship, the most active intelligentsia representatives were still looking for the ways to convey to the government their disagreement with the decision of the imperial power. However, any discussion of the Ems decree on the pages of periodicals in the Russian Empire was not possible.

The lack of accurate and true information about the content of the royal decree, which was signed in Ems in 1876, misled the representatives of Ukrainian intelligentsia about the true motives of banning Ukrainian theater performances, of persecuting nationally conscious Ukrainian teachers and of removing Ukrainian books from libraries. The embodiment of the Ems decree in the activities of Russian Empire censorship bodies was called by the contemporaries "the period of dead years" in the

Ukrainian book publishing. It negatively impacted the solution of the "Ukrainian question" in the future. Deterring the growth of the Ukrainian movement, it still contributed to the activation of latent forms of protest by the most conscious Ukrainians. Moreover, it gave an impetus to the development of Ukrainian-oriented periodicals in Galicia. However, the implementation of the restrictive act caused a lot of legal conflicts and oddities in the imperial censorship, police and administration bodies. All this is reflected negatively in the complex, including the image of the government in the public eye, exacerbating the confrontation between the autocracy and progressive intellectuals, increasing the ranks of the opposition-minded representatives.

Key words: *Russian Empire, Ems decree, censorship, anti-Ukrainian policy, M. Yuzefovych*

Загальновідомим є те, що в імперську добу українська культура була позбавлена державної опіки і підтримки, а тому не могла розвиватися в рівень із культурами західноєвропейських держав. Її корені були в простонародному середовищі, а розвиток напряду залежав від інтелектуальних, організаційних та фінансово-економічних зусиль української інтелігенції. Успішність праці останніх, на наше переконання, яскраво почала демонструвати політика імперської Росії щодо українського слова та книговидання, які із окремих ситуативних, рефлексивних заходів почала набирати з 1860-х рр. системного характеру і досягла апогею 1876 р. в так званому «Емському указі». Незважаючи на те, що з того часу минуло 140 років, а сам нормативно-правовий акт має чітку й імперативну форму, в сучасному суспільстві не вчувають дискусії щодо його сутності, трактовки статей, наслідків та врешті-решт, юридичної законності. У даній історичній студії ми хотіли б згадати як Указ 1876 року був сприйнятий сучасниками, як його оцінювали історики на початку 1920-х рр., радянські часи. Сучасна історіографія по вивченню антиукраїнських заборон в Російській імперії достатньо широка, представлена різного роду працями. Окремо, мабуть, варто згадати про виданий у 2015 році Інститутом історії України збірник документів і матеріалів «Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914)», у якому крізь призму архівних джерел висвітлено передумови, обставини та наслідки появи та функціонування Валуєвського розпорядження 1863 р., Емського указу 1876 р., інших нормативних документів, що обмежували присутність українського слова в інформаційному просторі Російської імперії [1]. Це видання покликане поставити крапку у громадських дискусіях довкола ставлення імперської влади до українства, прибрати історичні маніпулювання на цій темі, надати можливість

усім зацікавленим користуватися не історичним наративом, а першоджерелом. Таким комплексом доступних, прокоментованих та розшифрованих документальних джерел не володів жоден історик попередніх часів, а тим більше сучасних модерної доби. Цікавим буде прослідкувати сприйняття і оцінки саме найжорстокішої із заборон XIX ст. – славнозвісного Емського указу.

На початку 70-х рр. XIX ст. український національний рух в Росії вступає в нову фазу активізації, яка була обумовлена не тільки загальноєвропейськими суспільними тенденціями та загальноімперськими чинниками, а ще й визначалась особливостями соціально-економічного розвитку Наддніпрянської України у пореформену добу. Протягом 60-х–80-х рр. XIX ст. в Україні завершився промисловий переворот, відбулося зростання міст, культурних і інтелектуальних центрів, зросла питома вага інтелігенції у структурі народонаселення Наддніпрянської України. Це сприяло поживленню культурно-політичної діяльності українства, так, як керівництво українським національним рухом у Наддніпрянській Україні у зазначений період було представлено головним чином інтелігенцією середнього достатку [2].

Послаблення антиукраїнських цензурних обмежень на початку 1870-х рр. разом із діяльністю Південно-Західного відділу Російського Імператорського географічного товариства дали новий поштовх розвитку українознавчих студій та новий імпульс до українського книговидання загалом, що сприяло подальшій розробці змісту «українського питання». Протягом нетривалого періоду діяльності «Відділу...» його члени видали фундаментальне фольклорно-етнографічне видання в семи томах «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край (1872–1878)». У ці ж роки у Києві виходять такі фольклорні збірники, як «Народные южно-русские сказки» І. Рудченка в двох томах (1869–

1870), «Исторические песни малорусского народа» В. Антоновича і М. Драгоманова (1874–1875), «Записки Юго-Западного отдела географического общества» (1874)», «Сборник песен буковинского народа» О. Лоначевського (1875), «Малорусские предания и рассказы» М. Драгоманова (1876). Інші цінні збірники українського фольклору виходять у Петербурзі (збірники пісень з нотами А. Рубця, О. Маркевича, «Молодоці» М. Лисенка) і в Москві («Заклинания малороссийского народа» П. Єфіменка, «Песни Галицкой и Угорской Руси» Я. Головацького) [3].

У першій половині 1870-х років Київ став справжнім центром українського різнопрофільного книговидання. У місті існувало 10 друкарень, близько 20 книжкових крамниць і лавок, 8 бібліотек. Київські видавці В. Давиденко, Є. Федоров, Ф. Піскунов узялися друкувати українські книги для народу. В 1870-х рр. з'являється ряд нових друкарень і літографій у повітових українських містах, що свідчило про наростання українського книговидання.

У 1872–1873 рр. у Києві частка україномовних видань становила 4% до всіх київських видань, а в 1874–1875 рр. – вже аж 23%! У ці роки особливою популярністю користувались масові науково-популярні україномовні книги з медицини та природознавства («Про хвороби», «Про холеру», «Про звірів по Брему. «Медведі» Яструбця, тобто Ф. К. Вовка й ін.). Хоча згідно з Валувеським циркуляром такі видання для народу мали заборонятися цензурою у першу чергу [4].

Для боротьби з українським рухом, особливо з публіцистичною діяльністю його активних діячів на сторінках «Київського телеграфа», противники українства, окрім підконтрольних їм періодичних видань, вирішили використати силу цензури та натиснути на відповідного київського чиновника-цензора Пузиревського, змусити його більш прискіпливіше ставитися до цензурування україномовної продукції. Але старий чиновник, який до того ж за не прямими доказами за певну винагороду закривав очі на проукраїнські матеріали, не міг зупинити лавину україномовних видань і лише нарікав на свій вік, великі об'єми роботи тощо. Тому більш дієвим способом привернути увагу центральної влади до подій в українських губерніях та Києві, пов'язаних з розвитком українського руху, вдалося пряме звернення у вигляді доповідна записка таємного радника і голови Київської

археографічної комісії М. Юзефовича до III Відділення [5]. Ця записка стала не тільки прологом історії вироблення нових заходів антиукраїнської цензурної політики, вона була взята за основу роботи урядової наради у справі «українофільства», а рекомендації висловлені в записці М. Юзефовичем були частково реалізовані в самому Емському указі 1876 р.

Разом із тим, не слід вважати головним винуватцем у виробленні нових цензурних переслідувань українського друкованого слова М. Юзефовича. Насправді ж за українським рухом здійснювався пильний нагляд зі сторони III Відділення, у ході якого було встановлено зв'язки між «українофілами» і революційними народниками. І донос Юзефовича був як те зерно, кинуте на підготовлений ґрунт.

Зміст Емського указу та процедура творення його норм досить деталізовано відтворені науковцями і практично стали вже хрестоматійними. Свою увагу ми хотіли б звернути на сприйняття заборонного акту сучасниками, його висвітлення в дорадянській та радянській історіографії.

Набуття чинності Емського указу 1876 р. унеможливило реалізацію планів українського книговидання представниками національно свідомої інтелігенції. Не маючи можливості легально опротестувати цей цензурний акт, найактивніші її представники все-таки шукали способи довести до відома уряду свою незгоду з таким рішенням імперської влади. Так, у споминах Є. Чикаленка знаходимо згадку про те, як члени Єлисаветградської громади звернулися до М. Костомарова і російського літературознавця, відомого вченого і громадського діяча О. Пипіна з проханням виступити в пресі з протестом проти указу 1876 року. У свою чергу український історик пообіцяв зробити все від нього можливе [6]. Однак, будь-яке обговорення Емського указу на сторінках періодичних видань у Російській імперії було не можливим. Чинні норми «Статуту про цензуру і друк» зобов'язували цензорів не допускати публікації статей з критикою указів імператора, розпоряджень або постанов вищих державних органів. Тому реально у цій ситуації М. Костомаров, як О. Пипін, нічим не могли зарадити.

У той же час західноєвропейська преса відгукнулася на новий дискримінаційний акт цензурної політики російського уряду в «українському питанні». Так, в австрійській газеті «Neuefreie Presse» («Нова вільна преса») у статті «Russische

Nivellirungs–Politik» («Російська асимілятивна політика» або «Російська політика вирівнювання») писалося: «Така політика винищення у своїй країні є знуцанням над освітою і культурою». Кореспонденти чеської газети «Narodni-Listi» зазначали, що «такої огульної заборони цілої української літератури не може прийняти жоден друг слов'янства і Росії». Саме дякуючи західноєвропейській пресі (стаття «Lalibertéen Russie» («Свобода в Росії») у французькому журналі «Revedesdeuxmondes»), як прогресивна європейська, так і російська й українська громадськість, лише через два, а то і три роки, змогла ознайомитися з Емським указом 1876 р., зміст якого не передбачав оприлюднення [7].

Відсутність правдивої інформації щодо змісту царського указу, підписаного в Емсі у 1876 р., вводила в оману представників української інтелігенції щодо справжніх мотивів заборон українських театральних вистав, переслідування національно свідомих учителів і вилучення українських книжок з бібліотек. Такі дії розцінювались нею (а також представниками західно-української інтелігенції) як прояв свавілля місцевої влади.

Втілення Емського указу у практичній діяльності цензурних органів Російської імперії сучасники означили періодом «мертвих років» в українському книговидаванні, які негативно вплинули у подальшому на розв'язання «українського питання». Стримуючи наростання українського руху, воно все ж посприяло активізації латентних форм протесту передового українства, ще більш простимулювавши розвиток українофільських періодичних видань у Галичині. Разом із тим, реалізація цього обмежувального акту породила і немало правових колізій та курйозів у роботі імперських цензурних, поліцейних та адміністративних органів. Все це у комплексі негативно відбивалося, у тому числі, на іміджі влади в очах громадськості, посилюючи протистояння між самодержавством та передовою інтелігенцією, збільшуючи лави опозиційно налаштованих її представників. Документи III Відділення Імператорської Канцелярії засвідчують, що у вересні 1876 р.: «Прибывшие после каникул из Малороссии студенты рассказывают, что там сильное неудовольствие местной интеллигенции разбудило известное правительственное распоряжение, воспретившее пьесы и издания на малороссийском языке. Результатом этого запре-

щения было то, что почти во всех помещичьих семействах женщины начали носить национальный костюм (малороссийские рубашки), который давно уже не был в употреблении. Профессора Драгоманова называют главным чиновником происшедшего, и он приобрел огромную популярность в Малороссии, особенно в Киеве. Утверждают, что он переселяется в Австрию, чтобы издавать там украинофильский журнал». Згодом у складеній 1904 р. Російською Академією наук «Записке по вопросу о цензуре книг на малорусском наречи» зазначалося: «Под прямым давлением закона 1876 года стала развиваться малорусская литературная эмиграция; малорусские писатели перенесли свой труд в галицкие издания. В Галиции заявили: «не забудем ни на минуту, что на нас лежит ответственность за долю и недолу нашего народа». С этого времени начался большой рост заграничной малорусской литературы, с преобладанием протестующего настроения. В сознании, что «свет правды разольется через всякие преграды галицко-русская литература росла быстро; в настоящее время она имеет около 40 журналов и газет на малорусском языке [7]».

Отже, як відзначають сучасники, Емський указ 1876 р. мав зворотню дію, замість створення сприятливих умов для поширення у Галичині проросійських ідей москвофілами через субсидовані російським урядом видання, такі як «Слово», Західна Україна стала креативним українським центром, завдяки контактам між ним та інтелігенцією підросійської України «українське питання» знаходило свій подальший розвій.

Перші науково-популярні студії щодо осмислення значення Емського указу для розвитку українського національного руху почали виходити наприкінці XIX – на початку XX ст. Особливо цей процес активізувався коли в ході Російської революції 1905–1907 рр. було скасовано попередню цензуру та обмеження щодо україномовних видань. Наукові розвідки М. Грушевського, Б. Грінченка, С. Єфремова були приурочені ювілейним датам заборонних актів. Так, у опублікованій до тридцятої річниці Емського указу М. Грушевським статті «Ганебній пам'яті» (передрукована у 1926 р.) вчений зупиняється на політичних і культурних наслідках до яких призвів цей антиукраїнський цензурний акт: «Від часу, коли Україна зв'язалася з Москвою і за політичним зв'язком прийшов культурний, українське

життя стало підпадати різним катаклізмам... Українська культура, – щодавніше йшла напереді Московщини в зв'язках з культурним світом, в культурних домаганнях і досягненнях, зійшла на провінціальний додаток до «світової» російської культури» [8]. Обставинами прийняття Емського указу та етапами антиукраїнської цензурної політики імперського уряду протягом другої половини XIX ст. займався В. Науменко [9;10], а в статті «Очерк развития цензурного режима в отношении малорусской письменности» відомого громадського діяча, письменника і публіциста П. Стебницького розглянуто історію розвитку цензурного законодавства щодо українського друкованого слова, охарактеризовані деякі аспекти діяльності цензурних органів в українських губерніях імперії Романових [11].

Аспекти, пов'язані з цензурними переслідуваннями українських періодичних видань, досліджував Б. Грінченко у статті «Тяжким шляхом (про українську пресу)», що вийшла друком у 1912 р. Дослідник змалював реальну, хоч і дещо сумну картину зародження й занепаду ряду українськомовних видань на сході України (зокрема «Громадська Думка», «Народна справа», «Боротьба», «Вільна Україна», «Слобожанщина», «Запоріжжя», «Голос робітника»), їх взаємини з цензурою [12].

Висвітленню деяких проявів антиукраїнської цензурної політики, присвятив декілька статей і С. Петлюра. Зокрема, він проаналізував згубний вплив професійної діяльності одного з київських цензорів С. Щеголева на процес розвитку українського книговидання та публіцистики [13].

Про негативний вплив цензурної політики російського уряду на розвиток української літератури, драматургії, освіти та культури в цілому писали відомі громадсько-політичні і культурні діячі М. Драгоманов, В. Антонович, В. Садовський.

Російська імперська історіографічна традиція трактувала український національно-визвольний рух другої половини XIX – початку XX ст. виключно як чужоземну (австрійську чи польську) інтригу, розраховану на те, щоб спрямувати сепаратистські устремління «малоросів» на «розкол єдиного тіла великої російської нації». Важко сказати, хто саме першим почав обґрунтування такої концепції, але одним із її апологетів виступав цензор Київського тимчасового комітету у справах друку, член Київського клубу

російських націоналістів, автор праць «Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма» (1912) та «Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи» (1914) (друга книга являла собою авторський скорочений виклад першої) Сергій Щоголев. Як не дивно, але С. Щоголев відповідно до текстів своїх книг виступив критиком імперської системи антиукраїнських заборон (Валуєвського циркуляру та Емського указу), які виявилися не достатньо ефективними та не системними, не подолали «український сепаратизм», що й надалі розвивався на початку XX ст. Чиновник намагався виробити й озвучити рекомендаційні заходи для уряду, спрямовані на те, що б раз і назавжди подолати «український сепаратизм». Зокрема, він вказував, що головне – правильно спрямувати шкільну освіту, відучити молоде покоління від мови й запровадити «меры против периодической печати на украинском языке»; не допускати, щоб Боже слово звучало українською мовою, не дозволяти священикам проповідувати по-українському [14; 15].

Можливість доступу до документальних матеріалів царських часів у 1920-ті рр. сприяла появі нових документальних студій щодо обставин запровадження та змісту Емського указу. У 1926 р. історик В. Міяковський опублікував статтю «Ювілей цензурного акту», у якій детально розібрав зміст записки М. Юзефовича щодо розвитку «українофільської пропаганди» у Південно-Західному краї, розглянув роботу надзвичайної урядової та оголошені на ній доповідні записки від різних відомств та самого М. Юзефовича, особливості впровадження Емського указу 1876 р. у практичну діяльність цензурних органів, пов'язані з цим правові колізії. Завдяки зусиллям В. Міяковського було опубліковано кілька таємних циркулярів по цензурному відомству, які висвітлювали політику самодержавної влади щодо українського друкованого слова. Зокрема, у журналі «Архівна справа» у 1927 р. В. Міяковський надрукував невідому раніше записку М. Юзефовича у III відділення, яка стала сигналом до початку репресій проти українських громадсько-політичних діячів 70-х років XIX ст. [16]. Інший український історик радянського періоду 1920–1930-х рр. М. Яворський у своїй статті відстоював думку про те, що цензурні заборони на видання українськомовних друкованих творів пов'язані також із

використанням української мови для пропаганди революційних ідей народниками серед селян українських губерній [17].

На початку 1930-х рр. яскраво починає відображатися зміна основних теоретико-методологічних засад у радянській історіографії, утвердження марксистсько-ленінського (а точніше сталінського) бачення історії, що у свою чергу призвело до згортання досліджень з цензурної політики російського самодержавства в «українському питанні». Останньою ластівкою став вихід монографії у 1930 р. Ф. Савченка «Заборона українства 1876 р.», у якій поряд з висвітленням «українського питання», розглянуті аспекти взаємовідносин «Київського телеграфа» з цензурними інституціями. Дослідник значну увагу приділив визначенню ролі і наслідків Валуєвського циркуляру та Емського указу для українського книговидавництва, діяльності цензурних органів українських губерній по втіленню їхніх норм і приписів [18].

Протягом 30-50-х рр. XIX ст. вийшли праці українських радянських істориків тільки з дотичної проблематики. Зокрема, вчений В. Ігнатенко склав бібліографію української преси протягом 1816–1916 рр., яка також важлива для дослідників, що працюють над проблемами розвитку преси та цензурної політики у XIX – поч. XX ст. [19]. У середині 1950-х рр. XX ст. вийшли праці історика з української діаспори А. Животка та представника української радянської історіографії М. Бернштейна [20; 21]. Розглядаючи особливості розвитку як преси в цілому, так і окремих україномовних видань протягом другої половини XIX ст., дослідники не обійшли своєю увагою і аспекти зносин періодичних видань з цензурними органами після Емського указу.

Слід також виокремити працю українського радянського вченого В. Бородіна «Т. Шевченко і царська цензура», у якій висвітлено особливості процедури розгляду творів Т. Шевченка цензурними органами Російської імперії, проаналізо-

вані цензурні підходи, які застосовувалися до окремих творів «Великого Кобзаря» [22].

Для сучасного розвитку української та російської історичної науки характерним є історіографічний розріз, суть якого полягає в тому, що в одному випадку український національний рух, діячі якого протягом другої половини XIX ст., незважаючи на антиукраїнські імперські цензурні та інші заборони, робили все можливе для реалізації есхатологічного завдання – самовизначення нації. В іншому випадку мова йде про те, як завдяки історичним обставинам австрійській й польській політичній кола, використовуючи в якості зброї національно свідомих українців, намагались використати їх для реалізації своїх сепаратистських устремлінь, прагнучи, як вважають російські дослідники, таким способом «розколоти єдине тіло великої російської нації». У такому трактуванні розвитку українського національного руху на теренах Російської імперії, цензурна політика самодержавства щодо «українського питання» і зокрема Емський указ 1876 р. представляється як необхідність захисту державної цілісності, протистояння чужоземній інтризі. Поряд із цим у сучасній російській історіографії досить потужно репрезентований більш-менш об'єктивний напрям досліджень цієї проблеми, про свідчать роботи Олексія Мілера, Ірини Міхутіної [23; 24]. Серед українських учених варто згадати прізвища М. Тимошика, М. та Н. Щербаків, О. Овсієнка [25–29].

Отже, і сучасники, і дослідники Емського указу чітко розуміли, що цензурна політика російського самодержавства в «українському питанні» протягом XIX ст. мала виражену тенденцію до посилення норм-заборон, реагуючи на розвиток українського національного руху в контексті інших суспільно-політичних процесів, вона ставала більш жорстокою, витонченою, раціональною, намагаючись ефективно реагувати на виклики часу.

Джерела та література

1. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914): Збірник документів і матеріалів / Упорядник Геннадій Боряк / Археографічне опрацювання документів: В.П. Баран, Л.З. Гісцова, Л.Я. Демченко, О.В. Музичук, П.П. Найдено, В.С. Шандра; НАН України. Інститут історії України; Укрдержархів, ЦДІАК України. – К.: ТОВ "Видавництво "Кліо", 2015. – LXII; 810 с.: іл.

2. Реєнт О.П. Україна в імперську добу.(XIX – початок XX ст.) / Олександр Петрович Реєнт. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – С. 64.

3. Дей О.І. Книга і друкарство на Україні / Дей О.І. [за ред. П. Попова]. – К.: Наук. думка, 1965. – С. 172.

4. Петров С.С. Книжкова справа в Києві / С.С. Петров. – К.: ТОВ «УВПК «ЕксОб», 2002. – С. 52.

5. *Савченко Ф.Я.* Заборона українства 1876 р.: До історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х рр. / Федір Якович Савченко. – Х. – К.: Держвидав України, 1930. – С. 84.
6. *Чикаленко Є.Х.* Спогади (1861–1907): Документально-художнє видання / Є.Х. Чикаленко; [передмова В. Шевчука]. – К.: Темпора, 2003. – С. 334.
7. Об отмене стеснений малорусского печатного слова. – К.: Первой Киевской артили печатного дела, 1914. – 22 с.
8. *Грушевський М.С.* Ганебній пам'яті / М.С. Грушевський // Україна. – 1926. – Кн. 4 (18). – С. 46–51.
9. *Науменко В.П.* До історії указу 1876 року про заборону українського письменства / В.П. Науменко // Україна. – 1907. – Т. II. – Кн. 2 (5). – Ч. 1. – С. 135–151.
10. *Науменко В.П.* Найближчі відгуки указу 1876 р. про заборону українського письменства / В.П. Науменко // Україна. – 1907. – Т. II. – Кн. 3 (6). – Ч. 1. – С. 249–268.
11. *Стебницький П.Я.* Очерк развития цензурного режима в отношении малорусской письменности / П. Я. Стебницький. // Україна: наука і культура. – К., 1993. – Вип. 26–27. – С. 94–110.
12. *Грінченко Б.Д.* Тяжким шляхом (про українську пресу) / Грінченко Борис Дмитрович – К., 1912. – 74 с.
13. *Петлюра С. В.* Статті / Упоряд. та авт. передм. О. Климчук. – К., 1993. – 341 с.
14. *Щеголев С.Н.* Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи. – К. – СПб., 1914. – 160 с.
15. *Щеголев С.Н.* Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. – Киев: Типография Т-ва И. Н. Кушнерев и К^о, 1912. – 588 с.
16. *Міяковський В.* Ювілей цензурного акту 1876 року / В. Міяковський. – К.: Український науковий інститут книгознавства, 1926 – 16 с.
17. *Яворський М.І.* Емський Акт. 1876 р. / М. І. Яворський // Прапор Марксизму 1927 р., – Ч.1 – С.114–153; 1928. – Ч.1–2. – С. 93–113.
18. *Савченко Ф.Я.* Заборона українства 1876 р.: До історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х рр. / Федір Якович Савченко. – Х. – К.: Держвидав України, 1930. – 415 с.
19. *Ігнатенко В.* Бібліографія української преси. 1816–1916. / В. Ігнатенко. – Харків, 1930. – 193 с.
20. *Животко А.П.* Історія української преси: Навч. посіб. для студ. ф-тів журналістики вищих закл. освіти / Животко Аркадій Петрович [упоряд. Микола Тимошик]. – К.: НВЦ "Наша культура і наука", 1999. – 368 с.
21. *Бернштейн М.Д.* Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50 – 60-х років XIX ст. / М. Д. Бернштейн. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 215 с.
22. *Бородін В.Т.* Г. Шевченко і царська цензура. Дослідження та документи 1840 – 1862 роки / В. Т. Бородін. – К.: Наукова думка, 1969. – 161 с.
23. *Миллер А.И.* „Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / Алексей Ильич Миллер. – СПб.: Алетейя, 2000. – 260 с.
24. *Михутина И.В.* Украинский вопрос в России в конце XIX – начале XX ст. / Ирина Васильевна Михутина. – М.: Ин-т славяноведения РАН, 2003. – 288 с.
25. *Тимошик М.С.* До історії цензурних утисків українського друкованого слова в період проголошення конституційних свобод (1905 – 1917 роки) / М.С. Тимошик // Журналістика. Преса. Телебачення. Радіо. Республіканський міжвідомчий науковий збірник. Вип. 25. – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 1999. – С. 55–63.
26. *Щербак М.Г.* Архівні матеріали про діяльність цензурних установ в Україні / Щербак Микола Григорович, Щербак Ніна Миколаївна // Сумський історико-архівний журнал – 2008. – Випуск IV–V. – С. 86–90.
27. *Щербак Н.О.* Інтелігенція в боротьбі за відміну обмежень українського слова / Н.О. Щербак // Наукові записки з української історії: Збірник наук. статей. – Переяслав-Хмельницький, 2000. – Вип. 10. – С. 168–171.
28. *Щербак Н.О.* Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): Монографія / Н.О. Щербак. – К.: ПЦ «Ризографіка», 2005. – 616 с.
29. *Овсієнко О.Ф.* Каральні органи царизму // Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – XX ст.) / О.Ф. Овсієнко // Кол. наук. монографія в 3-х част. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1999. – Ч. III. – С. 3–68.

References:

1. Ukrayins'ka identy'chnist' i movne py'tannya v Rosijs'kij imperiyi: sproba derzhavnogo reguluyvannya (1847–1914): Zbirny'k dokumentiv i materialiv / Uporyadny'k Gennadij Boryak / Arxeografichne opracyuvannya dokumentiv: V.P. Baran, L.Z. Giszova, L.Ya. Demchenko, O.V. Muzy'chuk, P.P. Najdenko, V.S. Shandra; NAN Ukrayiny'. Insty'tut istoriyi Ukrayiny'; Ukrderzhzarxiv, CzDIAK Ukrayiny'. – К.: TOV "Vy'davny'cztvo "Klio", 2015. – LXII; 810 s.: il.
2. *Reyent O.P.* Ukrayina v impers'ku dobu.(XIX – pochatok XX st.) / Oleksandr Petrovy'ch Reyent. – К.: Insty'tut istoriyi Ukrayiny' NANU, 2003. – S. 64.
3. *Dej O.I.* Kny'ga i drukarstvo na Ukrayini / Dej O.I. [za red. P. Popova]. – К.: Nauk. dumka, 1965. – S. 172.

4. Petrov S.S. Kny`zhkova sprava v Ky`yevi / S.S. Petrov. – K.: TOV «UVPK «EksOb», 2002. – S. 52.
5. Savchenko F.Ya. Zaborona ukrajinstva 1876 r.: Do istoriyi gromads`ky`x ruxiv na Ukraini 1860–1870-x rr. / Fedir Yakovy`ch Savchenko. – X. – K.: Derzhvy`dav Ukrainy`, 1930. – S. 84.
6. Chy`kalenko Ye.X. Spogady` (1861–1907): Dokumental`no-xudozhnye vy`dannya / Ye.X. Chy`kalenko; [peredmova V. Shevchuka]. – K.: Tempora, 2003. – S. 334.
7. Ob otmene stesneny`j malorussskogo pechatnogo slova. – K.: Pervoj Ky`evskoj arty`ly` pechatnogo dela, 1914. – 22 s.
8. Grushevs`ky`j M.S. Ganebnij pam'yati / M.S. Grushevs`ky`j // Ukrainina. – 1926. – Kn. 4 (18). – S. 46–51.
9. Naumenko V.P. Do istoriyi ukaza 1876 roku pro zaboronu ukrajins`kogo py`s`menstva / V.P. Naumenko // Ukrainina. – 1907. – T. II. – Kn. 2 (5). – Ch. 1. – S. 135–151.
10. Naumenko V.P. Najbly`zhchi vidguky` ukaza 1876 r. pro zaboronu ukrajins`kogo py`s`menstva / V.P. Naumenko // Ukrainina. – 1907. – T. II. – Kn. 3 (6). – Ch. 1. – S. 249–268.
11. Stebny`czky`j P.Ya. Ocherk razvy`ty`ya cenzurnogo rezhy`ma v otnosheny`y` malorussskoy py`s`mennosti` / P. Ya. Stebny`cz`ky`j. // Ukrainina: nauka i kul`tura. – K., 1993. – Vy`p. 26-27. – S. 94–110.
12. Grinchenko B.D. Tyazhky`m shlyaxom (pro ukrajins`ku presu) / Grinchenko Bory`s Dmy`trovy`ch – K., 1912. – 74 s.
13. Petyura S.V. Statti / Uporyad. ta avt. peredm. O. Kly`mchuk. – K., 1993. – 341 s.
14. Shhegolev S.N. Sovremennoe ukraj`nstvo. Ego proy`svozhdeny`e, rost y` zadachy`. / S.N. Shhegolev. – K.–SPb., 1914. – 160 s.
15. Shhegolev S.N. Ukraj`nskoe dvy`zheny`e kak sovremennyj etap yuzhnorussskogo separaty`zma / S.N. Shhegolev. – Ky`ev: Ty`pografy`ya T-va Y`. N. Kushnerev y` K®, 1912. – 588 s.
16. Miyakovs`ky`j V. Yuvilej cenzurnogo aktu 1876 roku / V. Miyakovs`ky`j. – K.: Ukrainins`ky`j naukovy`j insty`tut kny`goznavstva, 1926 – 16 s.
17. Yavors`ky`j M. I. Ems`ky`j Akt. 1876 r. / M. I. Yavors`ky`j // Prapor Marksyz`mu 1927 r., – Ch.1 – S.114–153; 1928. – Ch.1–2. – S. 93–113.
18. Savchenko F.Ya. Zaborona ukrajinstva 1876 r.: Do istoriyi gromads`ky`x ruxiv na Ukraini 1860–1870-x rr. / Fedir Yakovy`ch Savchenko. – X. – K.: Derzhvy`dav Ukrainy`, 1930. – 415 s.
19. Ignatenko V. Bibliografiya ukrajins`koyi presy`. 1816–1916. / V. Ignatenko. – Xarkiv, 1930. – 193 s.
20. Zhy`votko A.P. Istoriya ukrajins`koyi presy`: Navch. posib. dlya stud. f-tiv zhurnalisty`ky` vy`shhy`x zakl. osvity` / Zhy`votko Arkadij Petrovy`ch [uporyad. My`kola Ty`moshy`k]. – K.: NVCz "Nasha kul`tura i nauka", 1999. – 368 s.
21. Bernshtejn M.D. Zhurnal «Osnova» i ukrajins`ky`j literaturny`j proces kincy` 50 – 60-x rokiv XIX st. / M. D. Bernshtejn. – K.: Vy`d-vo AN URSSR, 1959. – 215 s.
22. Borodin V.T. G. Shevchenko i czars`ka cenzura. Doslidzhennya ta dokumenty` 1840–1862 roky` / V.T. Borodin. – K.: Naukova dumka, 1969. – 161 s.
23. My`ller A.Y. „Ukraj`nsky`j vopros” v poly`ty`ke vlastej y` russkom obshhestvennom mneny`y` (vtoraya polovy`na XIX v.) / Aleksej Y`l`y`ch My`ller. – SPb.: Aletejya, 2000. – 260 s.
24. My`xuty`na Y`.V. Ukraj`nsky`j vopros v Rossy`y` v konce XIX – nachale XX st. / Y`ry`na Vasy`l`evna My`xuty`na. – M.: Y`n-t slavyanovedeny`ya RAN, 2003. – 288 s.
25. Ty`moshy`k M.S. Do istoriyi cenzurny`x uty`skiv ukrajins`kogo drukovanogo slova v period progoloshennya konsty`tucijny`x svobod (1905 – 1917 roky`) / M.S. Ty`moshy`k // Zhurnalisty`ka. Presa. Telebachennya. Radio. Respublikans`ky`j mizhvidomchy`j naukovy`j zbirny`k. Vy`p. 25. – K.: Vy`davny`cho-poligrafichny`j centr “Ky`yivs`ky`j universy`tet”, 1999. – S. 55–63.
26. Shherbak M.G. Arxivni materialy` pro diyal`nist` cenzurny`x ustanov v Ukraini / Shherbak My`kola Gry`gorovy`ch, Shherbak Nina My`kolayivna // Sums`ky`j istory`ko-arxivny`j zhurnal – 2008. – Vy`pusk IV–V. – S. 86–90.
27. Shherbak N.O. Inteligenciya v borot`bi za vidminu obmezhen` ukrajins`kogo slova / N.O. Shherbak // Naukovi zapy`sky` z ukrajins`koyi istoriyi: Zbirny`k nauk. statej. – Pereyaslav-Xmel`ny`cz`ky`j, 2000. – Vy`p. 10. – S. 168–171.
28. Shherbak N.O. Nacional`ne py`tannya v polity`ci czary`zmu u Pravoberezhnij Ukraini (kinecz` XVIII – pochatok XX st.): Monografiya / N.O. Shherbak. – K.: PCz «Ry`zografika», 2005. – 616 s.
29. Ovsienko O.F. Karal`ni organy` czary`zmu // Ukrainins`ke py`tannya v Rosijs`kij imperiyi (kinecz` XIX – XX st.) / O.F. Ovsienko // Kol. nauk. monografiya v 3-x chast. – K.: Insty`tut istoriyi Ukrainy` NANU, 1999. – Ch.III. – S. 3–68.